

Recensioner

DEN SVENSKA TIDEGÄRDEN. PÅ UPPDRAG AV LAURENTIUS PETRI SÄLLSKAPET FÖR SVENSKT GUDSTJÄNSTLIV, SAMMANSTÄLLD AV RAGNAR HOLTE

3. MIDDAGSBÖN

Verbum 1997. 112 s, ISBN 91-526-2564-8

Den Svenska Tidegården har 1997 fullbordats genom utgivningen av *MIDDAGSBÖN för veckodagarna och kyrkoåret med melodier*. *COMPLETORIUM* samt *LAUDES OCH VESPER* utkom 1995 resp 1996.

Vill man introducera sjungen tidegård i olika församlingsgrupper, t.ex. bland konfirmander eller i körerna, torde Middagsbönen vara den pedagogiskt bästa, eftersom endast de fyra enklaste psalmttonerna används här, nämligen första, andra, femte och åttonde.

I *Middagsbön* möter givetvis också, utom psalmer och antifoner, den tredje typen av den gregorianska kärnrepertoaren, nämligen responsorier. Här möter man kategorin *responsoria brevia* som, vilket namnet anger, är korta men också musikaliskt enkla. Responsorium följer enligt god allmänkyrklig sed alltid på läsning av Guds ord. (Det behöver kanske påpekas att bibelläsningen är en av hörnstenarna i tidegården.) Eftersom nytestamentligt Canticum av typen Magnificat eller Symeons lovsång saknas i Middagsbönen, är responsorierna med sina nytestamentliga texter ett viktigt inslag.

Bokens *Kommentarer och förklaringar* innehåller en synnerligen värdefull introduktion till tidegårdens användning, både teologisk och musikalisk. Här finns också ett fullständigt *antifonregister för alla tre volymerna*, där melodiförlagan till varje antifon anges. Den Svenska Tidegården innehåller 250 antifoner. Registret ger en intressant om än kortfattad inblick i hur man går tillväga vid underläggning (adaptation) av svensk text till gregorianska melodier. Ett stort antal antifoner har adapterats efter individuella förlagor i klassiska gregorianska källor, där inte minst svenska källor från reformationstiden använts. I andra fall är det en hel melodifamilj (med många varianter av ett melodiskt grundmönster) som utnyttjats. En del antifoner har byggts upp genom s.k. centonisation, en erkänd metod att sammanfoga melodiska fragment som finns i källorna. Detta förfaringssätt, som sålunda bara är en av arbetsmetoderna, är inget mekaniskt pusselläggande utan kräver omfattande kunskaper och erfarenheter av både latin och gregoriansk sång.

Middagsbön är primärt avsedd att fungera som gemensam bön mitt på dagen, vilket naturligtvis inte hindrar någon enskild att använda den alternativt vid annan tid på dagen. Att boken också innehåller noter behöver inte heller hindra från enbart läsning, men avsikten är givetvis att inbjuda till sång. Lovsång behöver sjungas!

Urvalet av psaltarpsalmerna är teologiskt och pastoralt noga genomtänkt. Så har t.ex. lovpsalmen nr 19 fått en central plats som söndagspsalm samt vid jul och påsk. Psalmerna om Guds lag, nr 119, den längsta i Psaltaren, som av tradition hört just till Middagsbönen, har fått större utrymme än tidigare. Här betonas bot- och helgelsemotivet – men antifonen ”Herrens befallningar ger glädje åt hjärtat” skulle anmälaren gärna ha sett även i den nya upplagan.

Den Svenska Tidegården är förnyad, inte bara språkligt genom Bibelkommissionens Psaltaröversättning 1995 och NT81, utan också musikaliskt. Själva motbilden är ju den numera vedertagna skaftlösa, som är tydlig och lättläst. Vidare har ett antal klassiska antifonmelodier och nya hymner med melodier tillkommit.

Redan på bokens första sida kan man konstatera att Den Svenska Tidegården inte slaviskt följer Bibelkommissionens filologiska preferenser. Den har lyckligtvis behållit 1917 års innehållsrikare och mera laddade översättning ”frälsning” av ett hebreiskt ord som kan betyda frälsning, räddning, hjälp. Bibelkommissionen har, vad jag kan se, utmönstrat alternativet ”frälsning” – man kan undra av vilken anledning; detta sagt utan att fränkänna den nya översättningen som helhet en välgörande fräschör.

Som komplement till denna kortfattade anmälan kan hänvisas till en utförlig recension av de tidigare volymerna i Laurentius Petri Sällskapets årsbok ”Svenskt Gudstjänstliv” 1997 (i serien TRO & TANKE, 1997:5).

(Denna artikel har tidigare publicerats i KMT 97/17.)

Gudrun Zethelius

ENGSTRÖM, BENGT OLOF NY SÅNG I FÄDERNAS KYRKA

Edition Reimers. Diss. 1997. 211 s, ISBN 91-73701-30-0

Bengt Olof Engström har ett förflutet som bl.a. kyrkomusiker, lärare vid Musikhögskolan i Stockholm och konserthuschef. Sedan flera år är han pensionerad från den sistnämnda sysslan och har då tagit upp sitt gamla intresse för psalmer. *Ny sång i fädernas kyrka* är en undersökning av hur fr.a. Psb 86 tagits emot i några församlingar, men Engström har också berört *Psalmer i 90-talet* och de alternativpsalmböcker som getts ut av Christian

Braw m.fl. Han har därför studerat församlingssången vid huvudgudstjänster under 1990-talets första hälft. Vad kan en ny psalmbok betyda för församlingssången? Hur upplevs förändringar av det gamla, hur upplevs nyheter etc?

Författaren har valt ut sex kontrakt i olika landsändar, med olika kyrksamhet och andra skillnader. Till dessa har han skickat ut frågeformulär. Frågorna har riktat sig till tre kategorier: präster, kyrkomusiker och lekmän. I den sista gruppen återfinns några undergrupper, nämligen kyrkvårdar, körångare och gudstjänstdeltagare. I redogörelsen för svarsfrekvensen kan man notera att präster och kyrkomusiker var sämst på att svara.

Den största svårigheten med frågeformulär är nog att formulera frågorna, ty ställer man fel frågor får man också fel svar – eller mångtydiga svar. Bengt Olof Engström har ställt en del gemensamma frågor till de olika kategorierna, men också några specifika för just en kategori. Svaren är därför inte alldeles jämförbara, även om man kan utläsa tendensen hos de olika grupperna. Ibland måste man dra på munnen åt formuleringarna, t.ex. uppdelningen av dem som komponerat musiken i Ps 90:

- musik av nutida seriösa komponister (Bäck, Hovland, Karin Rehnqvist, Thor-kell Sigurbjörnsson
- musik av nordiska kyrkomusiker (Örjan Andersson, Roland Forsberg, Lars Hernqvist, Lennart Hultin, Trond Kvernå...).

Man förstår intentionen, men tanken dyker onekligen upp: Är Forsberg och Kvernå oseriösa eller spelar de inte i samma "division" som de andra?

Bengt Olof Engström har sökt svar på många frågor, t.ex. om uppdelningen i ekumenisk del och samfundsegen del är bra, hur ändringar av gamla texter upplevs, om Psb 86 innehåller för många väckelsemelodier, vilka melodialternativ som används, hur psalmer väljs och hur de leds i gudstjänsten. Ibland har författaren formulerat provocerande påståenden, som man får reagera på, t.ex. "den är tråkig", "den är otidsenlig", "den innehåller för många svåra melodier". En väsentlig fråga är om psalmsången har förändrats efter Psb 86, om den blivit mera engagerad och kraftfull.

Ett ständigt dilemma är balansen mellan tradition och förnyelse, mellan gammalt och nytt. Vi har fått mycket nytt under den senaste tioårsperioden; förutom psalmbok och mässbok även *Psalmer i 90-talet*, *Kärnord* m.m. Det finns en tydlig tendens i svaren på frågorna om detta i undersökningsmaterialet. Jag skall inte avslöja svaren på vare sig dessa eller andra frågor. Jag kan bara konstatera att svaren stämmer väl överens med mina erfarenheter. Det Bengt Olof Engström tar upp, tillhör det väsentligaste för gudstjänstlivet, och *Ny sång i fädernas kyrka* bör därför läsas och begrundas av alla präster och kyrkomusiker.

Lars Angerdal

FORS, GEORG och CARLSON, MATS
KLOCKSPEL – VAD ÄR DET? FREDSKLOCKORNA OCH AN-
DRA KLOCKSPEL

Bokförlaget Bröderna Karlsson, Bodafors. 128 s

Många i den äldre generationen har säkert minnen av Fredsklockorna från Nässjö, vilka flitigt turnerade runt om i Sverige åren efter andra världskriget. Jag hörde dem själv som liten pojke på ordenshuset i Hå utanför Bollnäs. Jag minns att det gjorde ett starkt intryck på mig att se och höra de fem spelarna som stod vid bord och virtuost trakterade ett hav av klockor i olika storlekar. Efter fem års konserterande på heltid upplöstes gruppen 1951 och spelarna kom att skingras. I samband med Nässjös 60-årsjubileum 1974 återförenades gruppen tillfälligt och gjorde sådan succé att man beslöt att fortsätta spelandet på fritid. Fredsklockorna har sedan dess gjort en lång rad framträdanden såväl i kyrkor som i profana lokaler; inte minst utomlands, bl.a. i svenskbygderna i USA.

Huvudförfattaren Georg Fors är inte klockspelare själv, men han var med på en konsertresa 1993 till England, där handklockspel är mycket populära, liksom de är i USA. Eftersom Fredsklockornas klockor ursprungligen kom till Sverige från England med en engelsk klockspelsgrupp för drygt hundra år sedan, blev han nyfiken på vad som hänt med klockorna sedan dess, vilka som hade spelat på dem o.s.v. Inget fanns dokumenterat om detta, men Fors har – efter ett intensivt detektivarbete som inkluderat intervjuer med klockspelare från förr, studier av ett 30-tal årgångar av gamla ortstidningar och t.o.m. efterlysning i Radio Karlstad – lyckats kartlägga ett halvdussin föregångare till Fredsklockorna. Efter att noga ha redovisat sina grundliga och beundransvärda efterforskningar, gör han, i avsnittet ”Fredsklockornas väg”, en överskådlig sammanfattning av vad han kommit fram till.

Mats Carlson är en av de verkliga veteranerna i Fredsklockorna. Han började spela där redan 1949. Carlson svarar för ett kapitel om spelteknik och handhavandet av klockorna. Det är också han som redigerat den andra delen av boken med olika deltagares reseberättelser från sexton konsertresor till utlandet (varav åtta till USA). Det ges intressanta glimtar av människor som man mött och platser som man besökt, kryddat med sedvanliga resestrapatser; allt levandegjort med Carlsons egna resebilder.

Bokens titel kan möjligen ge upphov till missförstånd. Det existerar nämligen en annan form av klockspel, som framför allt efter 1960 blivit allt vanligare i Sverige och som har sitt ursprung i 1500-talets Holland och Belgien (beiaard, carillon). Detta klockspel består av fast installerade klockor – vanligen i kyrk- eller stadshustorn – som spelas av en enda spelare från en hand- och fotklaviatur eller via en automatisk spelanordning för att återge melodier vid bestämda klockslag. Även detta kallas alltså klockspel. Därför tycker jag att det hade varit på sin plats att klarlägga detta med några få rader. För övrigt har jag inget att invända mot boken. Den är lättläst och

har åtskilligt intressant att berätta om hundra år av handklockspel i Sverige. Ett fylligt och delvis unikt bildmaterial utgör ett värdefullt komplement, som ger ytterligare liv åt innehållet.

Per Thunarf

GUDS KÄRLEK ÄR SOM STRANDEN OCH SOM GRÄSET. EN BOK OM OCH AV PSALMDIKTAREN ANDERS FROSTENSON

AF-stiftelsen Psalm och sång. Verbum, Stockholm (tr. Göteborg). 1996, 109 s, ISBN 91-526-2427-7

Det har genom åren kommit en rad böcker om Anders Frostenson och hans psalmdiktning. Själv har jag medverkat både i en som kom för många år sedan och i en som förmodligen är nyutkommen när detta läses. I den här volymen är det huvudsakligen medarbetare till A.F. som skrivit.

Ingemar Glemme ger ett charmigt personporträtt med tonvikt på församlingsprästen A.F. Per Olof Nisser, Olle Nivenius, Esbjörn Belfrage och Lars Åke Lundberg belyser olika sidor av A.Fs psalmdiktning och ger inblickar i psalmkommitténs arbete. Men särskilt har jag fäst mig vid Britt G. Hallqvists bidrag – det måste ha hört till det sista hon skrev. Hon har valt ut två A.F.-psalmer som hon känt särskilt mycket för, en gammal och en ny: nattvardspsalmen ”Du öppnar, o evige Fader” från 1937 års psalmbok och den psalm om Guds kärlek som fått ge namn åt hela volymen. Jag noterar ett litet försynt påpekande: ”Min gamla kärlek för ’rena’ rim gör det svårt för mig att acceptera något annat. Hellre inga rim alls ...”. Hon säger inte rent ut, men det ger sig vid litet eftertanke, att det egentligen måste varit rätt få av A.Fs psalmer som hon kunde uppskatta. Men, som sagt, i varje fall dessa två ...

En god idé var det att även belysa A.F.-diktning som inte är psalm i egentlig mening. Det sker i bidrag av Katarina Frostenson och Lisbeth Gustafsson. Volymen avslutas sedan med ett mycket litet urval texter av av A.F. själv – bl.a. några fina dikter – samt en värdefull biografi. Utan tvekan en läsvärd liten bok.

Ragnar Holte

HALLDORF, P, ÅKERLUND, P (red)
TIDEGÄRD, DAGLIGA BÖNER UR BIBELN
Artos, Skellefteå 1997. 79 s, ISBN 91-7580-135-3

Denna publikation, utgiven som ringbandshäfte, återger i avskalad gestalt och med smärre avvikelser veckoefficient i 6:e upplagan av *Den svenska tidegården* och inkräktar därigenom på Laurentius Petri Sällskapets upphovsrätt till den utgåvan. Antifoner har uteslutits – likaså hymner – vilket på mig gör ett starkt intryck av torftighet. Jag förstår den pedagogiska tanken med boken – allting i varje tidebön fullständigt utskrivet – men så är det också i nyutgåvan av *Den svenska tidegården*, som erbjuder ett betydligt rikare material, med fullständigt utskrivna tideböner även för alla kyrkoårstider, och med melodier (vilka naturligtvis inte alltid behöver användas). Jag kan omöjligt rekommendera häftet.

Ragnar Holte

HEMMING, STURE
MUSIKEN I VÄSTERÅS 1570-1995

Västerås kulturnämnds skriftserie nr 32, Uppsala 1996, 413 s

Sveriges musikhistoria handlar inte bara om Stockholms musikliv, utan också om den rika musikodling som bedrivits i större landsortsstäder, och särskilt då stiftsstäderna. Föreliggande arbete kompletterar författarens tidigare böcker om resp. *Graduale Arosensis* (anmält av Ragnar Holte i denna tidskrift) och Västerås musiksällskaps historia. Det har väl knappast några vetenskapliga ambitioner, trots den imponerade mängden av sakuppgifter.

Kyrkomusiken, sammanflätad med skolans, dominerar de första seklen och den berömda musikliesamlingen beskrivs ingående. Den läsare, vars intresse väckts för denna repertoar, letar dock förgäves efter en förteckning över nutida notutgåvor och inspelningar.

Ju längre fram i tiden man kommer, desto mer kåserande och tryfferad med obestyrkta förmodanden och subjektiva omdömen blir framställningen. Till det mindre seriösa intrycket bidrar författarens språkbehandling som är häpnadsväckande oprecis för att komma från en läroverkslärare av den generationen. Illustrationerna är dock rikhaltiga och intressanta.

Själv har jag haft mest utbyte av att se vilka musiker som verkat i Västerås (inkl. mina egna studiekamrater) och jag skulle tro att det är något som kan intressera de flesta tilltänkta läsare – så varför i hela friden finns inget *personregister*?

Birgit Lindkvist Markström

JANSON, EVA (text), LINDSTRÖM, MIKAEL (foto)

SISTA RESAN – MÖTEN LÅNGS VÄGEN

Informationsförlaget, Stockholm 1996, 60 s, ISBN 91-7736-390-6

Ofta beskrivs begravningsbranschen utifrån negativa värderingar. När massmedia berättar om begravningsbyråerna, beskrivs företrädarna som profithungriga, okänsliga personer som tjänar stora summor på stackars hjälplösa, sörjande människor. Att massmedia ger denna bild är förstäeligt, eftersom ingen vill betala för något som känns så meningslöst som en älskad människas död. I *Sista resan* framkommer självklart en helt annan bild av de människor som arbetar med död och begravning, ty boken är en intervju-bok utgiven av Sveriges Begravningsbyråers förbund (SBF) med anledning av dess 75-årsjubileum 1997. År 1922 lades grunden till SBF, då några kist-tillverkare i Skåne av konkurrensskäl slöt sig samman. Idag är SBF en organisation för de privata begravningsbyråerna, som tillhandahåller det mesta som människor kan behöva i form av råd, stöd och praktisk hjälp vid ett dödsfall. Risken med den typ av publikation som *Sista resan* är, är att den lätt blir en bok för inbördes beundran eller en propaganda för branschen. Så är inte fallet denna gång. Eva Jansons text och Mikael Lindströms bilder är varsamt mjuka utan att bli sötsliska, även om många av bilderna nästan är för vackra för dödens brutala realitet.

Genom intervjuerna får läsaren möta representanter för de tusentals yrkesmänniskor som arbetar inom området död och begravning. De är medarbetare på begravningsbyråer, personal inom sjukvården och inom församlingsverksamheten, kyrkogårds- och krematoriepersonal samt representanter från polis och samhälle. Eva Janson arbetar mycket i sin text med direkta citat, vilket gör att centrala tankar inom respektive yrkeskår bär framställningen och lyfter boken till en intressant och trolig spegling av det som i dagligt tal kallas begravningsväsendet.

Bokens fjärde kapitel, Avskedet i kyrkan, behandlar begravningsgudstjänsten genom en intervju med Linköpingsbiskopen Martin Lind. Den Luthercenterade Lind påpekar först att varje begravningsgudstjänst är unik, men utropar sedan med emfas att "griftetalet är det viktigaste" (s. 34). Därefter förklarar Lind den korta predikan som prästen håller vid kistan och vad den skall innehålla; bl.a. säger han att "griftetalet skall handla om Gud. Vi behöver få veta att Gud tar hand om oss när vi dör och när vi sörjer... Det räcker med de enklaste orden... Det är viktigt att griftetalet är personligt" (s. 34f). Vidare diskuterar Lind begravningsgudstjänsten som en del av sorgarbetet och den rädsla för döden som började komma i och med världskrigen och urbaniseringen.

Människors främlingskap för seder och bruk tas även upp (i det trettonde kapitlet), då organisten Kjell Bengtsson under rubriken "Musiken som lindrar och lyfter" ger en form av programförklaring för sitt arbete med de tre samlingarna *Lux aeterna*, *Lacrimosa* och *Lamentatio*. "Jag vill skapa varia-

tion till den traditionella begravningsmusiken", säger Bengtsson (s. 130). Här finns ett embryo till ett fortsatt samtal om synen på förhållandet mellan profan och sakral musik, om autentisk musik och förinspelad musik, om orgel skall vara det enda möjliga instrument osv. Varken i *Sista resan* eller här är detta samtal möjligt, men det är viktigt att samtalen hålls levande med präster, kyrkomusiker och begravningsentreprenörer inblandade och gärna, enligt min mening, utifrån Kjell Bengtssons utgångspunkt att "varje begravningsgudstjänst är unik. Det går inte att ge några enkla tumregler för vad som är bra eller dåligt. Om kyrkomusikern visar respekt för de anhörigas önskemål, går det oftast att hitta musik som både tilltalar de anhöriga och kyrkomusikern". (s. 134)

Mycket mer skulle kunna sägas om arbetarna på kyrkogården, om floristen, hospiceanhöriga och -personal och om den kvinnliga begravningsentreprenören, men jag har valt att här lyfta fram de två centrala kapitler som särskilt berör gudstjänstlivet.

Mitt bestående intryck av *Sista resan – möten längs vägen*, är inte, som jag först befarade, ett grävande i historiens djup där liken hålls väl inlåsta i garderoben, utan en ärlig, varm och ljus beskrivning med tydliga öppningar för att möta framtiden i ett samarbete mellan alla de yrkesgrupper vars uppgift det är att vara tjänare vid sorg och död. *Sista resan* ger upphov till en rad frågor. Jag upplever boken som en möjlig utgångspunkt för fördjupade samtal mellan dem som dagligen möter sorg och död.

Jan-Olof Aggedal

JOHANNERYD, BO
SKRIFTETALET I FUNKTION. SKRIFTERMÅLSFÖRKUNNELSENS FORM OCH UPPGIFT I SVENSKA KYRKANS GUDSTJÄNST 1933–1983

Bibliotheca theologiae practicae 53. Almqvist & Wiksell International, Stockholm. 1994, 217 s, ISBN 91-22-01605-8

Det er verdifullt at den praktiske teologi tar opp forskningsoppgaver som ikke bare relaterer seg til kirkelivet på et overgripende plan, men også analyserer utviklingsforløp på lokalt og regionalt nivå. Bo Johanneryd har således gjort et relevant innsteg når han har villet studere skriftetalens funksjon i Göteborg, Strängnäs og Lund (Malmöhus-delen) stift i 50-årsperioden 1933-1983. Skriftetalen er dessuten lite behandlet både forskningsmessig og i de homiletiske håndbøker.

Som tittelen angir, er det ikke forf.s poeng å se på skriftetalen isolert, men i dens funksjon i gudstjenesten og i interaksjon med kirkelivet og sam-

funnet. H. Ivarssons avhandling om "Predikans oppgift" (1956) merkes som en inspirasjon i bakgrunnen. Avhandlingen begynner med et kort historisk riss om skriftetalen i svensk tradisjon fra reformasjonen og fremover (For den parallelle utvikling i Danmark-Norge, se H. Bergans dr.-avh. "Skriftemål og skriftestol", Oslo 1983).

Forf. kategoriserer skriftetalen nærmest til "kasualtalens" form. Tidsavgrensningen 1933 er valgt fordi dette år ble det formelt åpnet mulighet for å innføre skriftemålet i høymessen. Denne utvikling ble fullført med HB 1986 og 1987, hvor den innførte formen er den eneste forordnede for det alminnelige skriftemål.

Forf.s materiale er innhentede skriftetaler fra prester i de angjeldende stift, supplert med opplysninger i tilsendte brev, samt enkelte trykte preken-er. I skriftetalens funksjonssammenheng blir to perspektiv viktige: spørsmålet om talens *oppgave* og om dens *form*. Med "oppgave" menes det man vil oppnå med forkynnelsemomentet. "Form" går på oppbygning, språklig inventar, adressering ("du", "dere", "vi"), etc. Momentene "oppgave" og "form" kombineres så med "sammenheng", som sikter til en beskrivelse av de faktorer som nærmest omgir skriftetalen: gudstjenesten og gudstjenestelivet. Analysen gjøres dermed ut fra en modell bestående av tre poler: sammenheng – form – oppgave. Materialgruppene fra de angjeldende år (1933, 1958, 1983) behandles stringent etter dette mønster. Forf. viser her teknisk godt forskningshåndverk. Alt er ordentlig gjennomført!

Analysene leder til noen interessante funn, men de gir vel ikke den store beholdning. Ett påfallende drag er utviklingen mot større likhet mellom de ulike stifts skriftetaler. Det innebærer f. eks. at det schartauanske preg over skriftetalene som ennå var merkbart i Göteborgsmaterialet fra 1933 under tiden viskes ut. Forf. får også godt frem hvorledes skriftetalens sikte har endret seg fra det formanende/forkynnende til det kunnskapsmeddelende – og hvorledes interaksjonen mellom elementene skriftemål og nattverd har foregått i perioden. I antropologisk henseende observeres det at synd- og skyld-motivet ikke lenger dominerer i det senere materialet, men heller tanken om å oppreise og myndiggjøre mennesket.

I det formelle har adresseringene blitt forskjøvet fra det individuelle til det kollektive: I det senere materiale er det gudstjenesteforsamlingen som korporativ som tiltales. Formelt sett er reduseringen av talenes lengde det mest påfallende. Det har sin naturlige forklaring i den langsomme utvikling fra skriftetale i egen gudstjeneste til dens inkorporering i det almene gudstjenesteliv. Når to prekenmomenter skulle inneslutes i ett liturgisk forløp, ble skriftetalen tvunget til kraftig reduksjon – inntil den i HB 1986 og 1987 er endt som et kort "beredelseord". Avhandlingens oppsummering bærer da overskriften "1933-1983: Från kasualtal till beredelseord". Mine kritiske anmerkninger til avhandlingen er særskilt følgende:

1. Materialet blir alt i alt nokså smalt, i det det viser seg at Strängnäs/Lund(M) er så ensartet at de kan behandles samlet. Min kunnskap om

svensk kirkeliv er begrenset, men jeg vil tro det ville ha beriket avhandlingen – ikke minst dens komparative aspekt – dersom et av de nordlige stift i Sverige var representert med materiale.

2. Det er tvilsomt om skrifttalen bør klassifiseres som "kasualtale", selvom forf. har sine referanser for dette (s 15). Her dreier det seg om begrepsbruk, men jeg mener at det er mest fruktbart å reservere "kasualtale" for prekener holdt ved gudstjenestlige markeringer ved overganger i menneskers livssyklus. Skrifttaler som leder frem til nattverd i menigheten er vel ikke et "kasus", men tvert om noe ganske alment? Det viser seg da også at de kriterier forf. etablerer for å benevne skrifttalen som casualtale i liten grad slår til i møte med det faktiske materiale (s 57, 105, 165f). Jeg tror det ville vært mer fruktbart å definere skrifttalen som en egen homiletisk-retorisk genre – med sin situasjon, sitt sikte, språklige inventar, stilleie, etc. Flere av den foreliggende avh.s analysegrep kunne lett overføres til et slikt opplegg. Det synes forøvrig som om forf. selv på dette punkt underveis er kommet i tvil: "Möjligen vore det beträffande skrifttalet att i nutiden tala om en egen kategori" (s 173).

3. Skrifttalen står i en dobbel ramme: i den snevere liturgiske, og i den videre teologiske og kirkelige kontekst i samtiden. Forf. gjør godt rede for interaksjonen mellom skrifttalens utvikling og endringene på det agendariske område i Svenska kyrkan. Men han legger for liten vekt på de impulser som kommer fra den teologiske og kirkelige samtid. Her leveres kun nokså knappe omtaler av ulike teologiske impulser og kirkelige debatter rundt undersøkelsesårene (s 37ff, 85ff, 127ff). Forf. har rett nok sagt at den metode som anvendes for å belyse materialets sammenheng "är främst deskriptiv" (s 25). Men analysene ville blitt rikere og dypere om de relevante teologiske impulser i samtiden hadde fått større plass. Endringer fra individuell til kollektiv innsiktning på skrifttalene må f.eks. ha én viktig forklaring i den ekklesiologiske nyorientering som skjer i svensk teologi på 1940- og 50-tallen. Og videre: Den tyngdepunktsforskyvning fra synd-/skyldtematik til fokus på menneskets myndiggjøring som er merkbar i 1983-materialet, må ses på bakgrunn av sjelesorgbevegelsen og endrede aksenter i antropologien (jf. Løgstrup/Armgard).

Retten skal være rett: Forf. streifer slike momenter (jf. 131, 168, 174), men de gis ikke tilstrekkelig tyngde med tanke på å tegne bakgrunnen for den dynamiske utvikling som skrifttalen har hatt i undersøkelsesperioden.

Bo Johanneryds avhandling bør inspirere til videre praktisk-teologisk forskning på regionalt nivå. Vi trenger i våre nordiske land mer kunnskap om lokale kirketradisjoner. Dette arbeid er et nyttig bidrag i denne henseende.

Olav Skjevesland

LAGERLÖF, ERLAND och STOLT, BENGT

LEVIDE KYRKA, FARDHEMS TING

Gotland bd VII:4, volym 220 av Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, utg. av RAÄ och KVHAA

Så var det dags för ännu en del i serien *Sveriges kyrkor*. Denna gång är det Levide romanska kyrka på Gotland som får sin detaljerade genomgång. Arbetet med att åstadkomma ett konsthistoriskt inventarium över de svenska kyrkorna påbörjades i början av 1910-talet, som ett dokumenterande av konstarknologisk art. Dåtidens nationalromantiker insåg kyrkornas stora betydelse i vårt kulturarv och också vilka fantastiska källor de är till närmare kunskap om livet förr i tiden. Att utgivningen hittills bara täckt en tredjedel av landets kyrkor, beror inte på senfärdiga författare. I stället är det bristen på offentlig förståelse för projektets angelägenhet med åtföljande ekonomiska bekymmer som bär skulden. På den avdelning av Riksantikvarieämbetet som ansvarar för utgivningen ligger många helt färdiga manuskript opublicerade sedan 1930-50-talen, p.g.a. att man inte tilldelats pengar för utgivningen.

Kyrkorna talar inte bara om sig själva. De kan ge information om befolkningsspridningen i en bygd, hur ny mark erövrats i oländiga skogsmarker, hur nya tekniker vunnit insteg och gamla dött ut. Den historiska information som går att utvinna kan inte överskattas. Men för att vi skall kunna tillgodogöra oss den kunskap kyrkorna bjuder på, är det av största vikt att dokumenterandet får löpa vidare till sitt naturliga slut. Därefter är det dags att börja om på nytt med supplement. Mycket har nämligen hunnit ske i de kyrkor som tidigast blev föremål för uppmärksamhet; de har genomgått restaureringar, inventarier har förnyats, prästgårdar har sålts, bygder har avfolkats eller ändrat karaktär o.s.v. Snart går den sekulära staten och kyrkan skilda vägar och en ny tid stundar, med nya förändringar i antågande.

De respektive banden i verket är inte bara historiska skildringar. De är samtidigt stillbilder ur 1900-talet. I text och bild får vi veta exakt hur en bestämd kyrka såg ut vid ett visst ögonblick i historien. Inte minst viktigt är det när kyrkor senare brinner eller, vilket ofta händer, efteråt genomgår kraftiga smakrestaureringar. Mycket av det som en gång funnits kan ha rensats bort för att ge plats åt något nytt. Stillbilden har alltså ett stort värde i sig, något som redan börjar göra sig påmint. Det värdet kommer att öka allteftersom tiden går och vi lägger alltfler decennier mellan oss och det som varit.

Utgivningen har med vissa avbrott rullat på under 1900-talet, landskap för landskap. Den avslutande delen i den särskilda lilla serie som behandlar medeltida träkyrkor är snart klar. Bandet om Hälsinglands och Gästriklands kyrkor i översikten *Kyrkor 1760-1860* står och trängs i kulisserna. Gotland med sin rika skatt av medeltida kyrkor har successivt kartlagts. Näst i tur står Grötlingbo och Näs, men innan dess skall Öland få sin beskärda del

med bandet om Mörbylånga. Nittioåtta Gotlandskyrkor har till dags dato fått varsin volym i det stora verket *Sveriges Kyrkor*. Nu återstår egentligen bara några enstaka socknar på Sudrets lilla "svanstipp" i söder.

Bandet om Levide kyrka är i likhet med många andra ett resultat av *teamwork*. Huvudförfattarna är konsthistorikern Erland Lagerlöf och kyrkohistorikern Bengt Stolt. Sockenhistoriken har skrivits av Lars Löthman. Därutöver tackas en rad karritare, uppmätare, fotografer och en excerptist i förordet. Lagerlöf har skrivit den systematiska byggnadsbeskrivningen och den kronologiskt upplagda byggnadshistoriken, medan Bengt Stolt utfört den tematiska genomgången av inredning och inventarier. Dispositionen är den hävdvunna. En van läsare som tar upp en sådan här volym vet vad som väntar.

Författarna tar inte bara upp det som finns idag, utan redovisar nu försvunna föremål, vilka nämnts i skriftliga källor. Den deskriptivt inriktade texten kan ibland bli lite invecklad, men då finns där ett rikt foto- och kartmaterial som lotsar läsaren vidare genom boken. Förväntningarna på att få en vederhäftig, objektivt redovisande skildring kommer inte på skam den här gången heller. Den för tiden ovanligt stora 1200-talskyrkan beskrivs in i minsta detalj och det är spännande att finna att den har många säregna drag som gör den olik andra gotländska kyrkor från samma tid.

Samtidigt finns det ju alltid något att kommentera, och det är väl känt att det paradoxalt nog är lättare att kritisera det som är bra skrivet än det som är dåligt. När prästgården i Levide råkade ut för våld 1768, brann också kyrkoarkivet, vilket försvårat historieskrivningen. Av denna anledning hade det varit till hjälp för läsaren med en översikt över de tillgängliga källor som använts. Jag saknar också kommentarer över det bildmaterial som brukats. Det synes t.ex. högst sannolikt att de äldre uppmätningarna från 1880-talet, som finns med som illustrationer, tillkommit i en mycket speciell situation. Sommartid brukade konstakademiprofessorn C.A. Grundström ibland ordna Gotlandsexkursioner för sina elever. De delades in grupper om tre, som sedan fick ansvar för att mäta upp och rita av varsin kyrka. Detta tidiga intresse för de gotländska kyrkorna är intressant, eftersom liknande exkursioner inte tycks ha företagits till andra landskap.

Det skulle också gå att med enkla medel göra dessa publikationer mer lättillgängliga utanför expertkretsarna; t.ex. att förklara betydelsen av ett och annat. I sockenbeskrivningen saknas ofta en kulturgeografisk karakteristik som går utöver själva uppgiftslämnandet. Hur länge tycks gårdarna ha legat där de nu ligger? Vad betyder det för djurhållning och jordbruk att marken i söder består av "kalkgyttja och torv" eller att den i norr domineras av "moränmargel"? Vad betydde det för de medeltida människorna och för reformationstidevarvets befolkning? Att Levide kyrka anlades på ett för tiden anmärkningsvärt storslaget sätt, antyder något om den dåtida lokala ekonomin. Vad är Ancylusvallen? Förteckningen över socknens gårdar säger, okommenterad, inte en utomstående särskilt mycket. Är någon gård

äldre än de övriga eller mer betydande än de andra? Varför har gårdar övergivits? Hur gamla kan gårdsnamnen tänkas vara? Vet man vad de betyder?

Ett än större irritationsmoment är det ymniga citerandet, en sjuka som dessa beskrivningar ofta lider av. De flesta av citaten är nämligen inte tillräckligt pregnanta i sig för att motivera deras plats i texten. Snarare stör de läsaren där de bryter in med sitt ålderdomliga språk. Att ta med ett och annat citat för att fånga lokalfärgen må vara, men ville man befrämja förståelsen av vad som skett, vore det bättre att kort sammanfatta det väsentliga i det som nu citerats. Några långa citat upprepas dessutom ordagrant på olika ställen i boken, vilket inte gör dem mindre tråkiga. Ibland lägger författarna krokben för läsaren, när de glömmet att ange dateringar i texten, vilka bara kan sökas i citat eller bildtexter. Dessemellan blir den terminologiska akrobatiken onödigt svår. Varför inte säga Jesu kropp i stället för det latinska *corpus* i krucifixbeskrivningen? Och sedan när blev "pinakel" en etablerad term på svenska? I Ahlstrands arkitekturlexikon finns ordet visserligen med, men med hänvisning bakåt till fial! Och det pinakel åsyftar i kyrkoberskrivningen är inte en gotisk fial, utan 1600-talspredikstolens små genombrutna spiror, vilket är en enklare och mer begriplig benämning. Någon gång vore det också trevligt att få mera konkreta exempel på de westfaliska kyrkor man ständigt hänvisar till som förebildliga för de svenska medeltidskyrkorna.

Min största anmärkning är dock av mer principiell art, eftersom den berör den hävdvunna uppläggnen. Dessa monografier inleds alltid med ett avsnitt som tar upp topografi och förhistoriska fynd. Sedan följer en genomgång av kyrkans närmaste omgivning och tillhörande separata byggnader, t.ex. bårhus. Därefter beskrivs ingående kyrkan som byggnadskonstruktion, följt av en byggnadshistorik som i princip tar upp samma saker som föregående beskrivning, men i kronologisk följd och insatta i ett större sammanhang. Ofta återfinns försiktiga tolkningar här. Slutligen kommer en tematisk beskrivning av kyrkorummets utseende, permanent utsmyckning, fast inredning och lösa inventarier. Men det som saknas är ett försök att foga informationen om interiör och inventarier till byggnadens historia. De listas och beskrivs bara utan att ses i ett större perspektiv.

Byggnadshistorien diskuteras således som om kyrkan bara vore ett tomt skal och som om arkitektoniska förändringar är det enda som har bestående betydelse. Nu är det onekligen så att en kyrka inte är en kyrka om den inte har ett altare – bara för att ta ett näraliggande exempel. Värdet av byggnadshistoriken och läsarens förståelse för den skulle öka avsevärt, om mer betydande inventarier eller mer omfattande utsmyckning ingick som en självklar del i den historiska tolkningen. Nu följer inredningen som en okommenterad blindtarm på slutet. Särskilt enerverande blir det när en monografi tar upp en medeltida kyrka, eftersom läroskiftena framförallt haft konsekvenser för kyrkorummets gestaltning. Det vore intressant att få följa övergången mellan katolsk och protestantisk identitet uttryckt i kyrkorum-

mets inventarier, inte minst då detta överhuvudtaget är ett understuderat problemkomplex.

Den uppmärksamma läsaren ser något som aldrig kommenteras i beskrivningen över Levide, eftersom inredningen inte är föremål för något kronologiskt upplagt resonemang: nämligen att "reformerings" av kyrkans inre – d.v.s. överkalkningen av de medeltida målningarna, anskaffningen av ny altarpupp, ny predikstol, ny dopfont etc. – sker inom ett begränsat tidsintervall, under påverkan av vissa bestämda personer som därtill i flera fall själva donerat medel för ändamålet. Kyrkoherde Peder Briant och hans hustru Anne Mortens tycks ha stått bakom eller initierat tillkomsten av de flesta nytillskotten. En holländsk, invandrad vävare vid namn Powel, med stark anknytning till den brianska familjen har också varit djupt inblandad i nydaningen av kyrkorummet under 1600-talets andra hälft. Med tanke på hans ursprung i en reformert del av Europa, där man var mycket avvisande till bilder i kyrkorummet, tycks det bestickande att Passionsmästarens figurativa målningar i långhuset täcks över, samtidigt som koret pryds med akantusslingor och bibelcitater – efter mästare Powels ankomst till socknen. Det är för övrigt också han som bekostat kyrkans nya korbänk några år dessförinnan.

Bortsett från ovanstående anmärkningar, som gjorts i sann biblisk anda ("den man älskar, den agar man"), är den här recensenten både glad och nöjd med att i handen få hålla ännu en rikhaltig och intressant publikation ur Forskningsföretaget Sveriges Kyrkans utgivning.

Britt-Inger Johansson

LÅT OSS BE OCH BEKÄNNA. TROSBEKÄNNELSENA OCH HERRENS BÖN MED KOMMENTARER AV ANDERS EKENBERG

Sveriges Kristna Råd. Libris, Örebro (tr. Finland). 1996, 166 s

Svenska kyrkan accepterade NT81 och antog ny psalmbok och kyrkohandbok några år senare. Men när det gäller Herrens bön och trosbekännelserna tycks man drabbad av beslutsångest. Här kommer också in det önskvärda med så långt möjligt lika lydelse i samtliga kristna samfund i Sverige. Sveriges Kristna Råd har gjort ett bra arbete för att få fram ekumeniska översättningar, och Anders Ekenberg har i den här volymen presenterat förslagen tillsammans med insiktsfulla kommentarer: ett mycket bra material för studiearbete.

I *Herrens bön* följer man som bekant NT 81 utom på enda punkt: gestaltningen av brödbönen. Enligt min mening kan texten antas i den föreslagna

lydelsen. Viss debatt har pågått om översättningen av sjätte bönen, ”utsätt oss inte för prövning”; det har framhållits att livet ofrånkomligen är fyllt av prövningar av olika slag och att man som kristen måste acceptera detta. Visst: man kan drabbas av obotlig sjukdom, förlora en älskad anhörig och mycket annat, men det är både mänskligt och kristligt legitimt att be om att förskonas från sådant. Den gamla lydelsen, ”inled oss inte i frestelse”, svarar tvivelsutan sämre mot originaltexten och har i alla tider berett problem, eftersom den ser ut att göra Gud till subjekt för frestelsen.

I *trosbekännelserna* går det säkert inte att uppnå enhet om översättningen av ”*catholica ecclesia*”, och här föreslås alternativet katolsk/universell. Själv anser jag att om anglikanerna har ”*catholic*” kan vi ha ”katolsk”, men jag inser ju att många stegrar sig. Borgå stifts ”världsvid” är språkligt vackrare än ”universell” men kanske sakligt sämre. Vad gäller de olika bekännelserna är det säkert betydligt känsligare med ändringar i *Apostolicum* än i *Nicaenum* som – tyvärr – många i Svenska kyrkan saknar förtrogenhet med. Vad gäller den sistnämnda, vill jag endast tillstyrka att Svenska kyrkan ansluter sig till den ursprungliga, ekumeniska lydelsen. Den teologiska diskussionen om ”*filioque*” kan föras vare sig uttrycket står i bekännelsens text eller inte. Vad gäller det felöversatta ”avlad av den helige Ande” i *Apostolicum*, anser jag det sakligt bäst återgivet ordagrant med ”undfången (undficks) genom helig ande”, men om det anses språkligt omöjligt kan väl också den föreslagna, omskrivande återgivningen accepteras.

Ett klart missgrepp anser jag det vara att återge ”*carnis resurrectio*” med ”kroppens uppståndelse”. Ordagrant betyder det ju ”köttets uppståndelse”, men ”kött” står då för en totalaspekt på människan, och eftersom ett sådant symbolspråk ter sig helt obegripligt för modern språkkänsla, kommer det att helt försvinna ur vår nya bibelöversättning. I stället för ”Allt kött är gräs” kommer Jes 40:6 att lyda: ”Människan är gräs”, och i stället för att enligt 40:5 ”allt kött” skall se Herrens härlighet kommer det att heta att den uppenbaras ”i alla människors åsyn”. Citatet av denna vers är redan ändrat i NT81s översättning av Luk 3:6. Framför allt lyder där den teologiska nyckeltexten Joh 1:14 inte längre ”Ordet blev kött” utan ”Ordet blev människa”.

Ordet ”kroppen” uttrycker i modernt språk ingen totalaspekt på människan utan står som motpol till ”själen” eller ”psyket”, och med vår tids kroppsfixering och exploatering av mer eller mindre avklädda kroppar blir en bekännelse av ”kroppens uppståndelse” kolossalt missvisande. Kommentaren hänvisar till Paulus tal om ”andliga kroppar” i 1 Kor 15, men Paulus huvudterminologi i 1 Kor 15 är att ”uppstå från de döda” och att ”döda uppstår”; talet om ”andliga kroppar” kommer in först som ett tentativt svar på de klenrogna frågorna: ”Hur uppstår de döda? Hurdan kropp har de när de kommer?”. Uttrycket ”kroppens uppståndelse” förekommer inte hos Paulus och står sakligt i viss motsättning till hans argument om sådd och skörd: ”Finns det en kropp med fysiskt liv, så finns det också en med ande”. I

Svenska kyrkan har ända från 1811 uttrycket ”de dödas uppståndelse” (överflyttat från Nicaenum) använts, och det är onekligen det språkbruk som bäst stämmer överens med det bibliska, inte minst med 1 Kor 15. Den nya bibelöversättningens återgivning av totaluttryck för människan pekar i samma riktning.

Ragnar Holte

**MÖRNER, MAGNUS och AARNE (utg.)
KYRKA OCH KRONA I SÖRMLÄNSKT 1600-TAL**

Hans Richter Läromedel AB, Mariefred, årtal ej angivet, ISBN 91-7884-020-1

Innehållet i denna bok härrör från två olika tillfällen. Den ena delen består av föredrag öppna för allmänheten och hållna på Gripsholms slott 1994-95. Den andra delen består av material från ett tre dagar långt symposium 1995 i Strängnäs och Nyköping. Syftet med denna volym anger utgivarna i förordet vara att man har saknat – framför allt i Södermanland – kunskap om den regionala historien, dvs. kunskap om län, landskap och stift. Den lokala och den nationella historien är däremot ganska väl utforskad. Nu hoppas man genom detta arbete kunna fylla luckor i det hänseendet.

Föredömligt nog har man allra först i boken lagt in en karta över landskapet där härads-, läns-, och landskapsgränserna anges tydligt, vilket underlättar när läsaren sedan ger sig i kast med texten.

Boken är indelad i tre huvudavdelningar.

Den första huvuddelen (I) tar upp översikter som gör det lättare för läsaren att sedan gå in på detaljer i det historiska materialet. Magnus Mörner skriver om 1600-talets Södermanland i inledningskapitlet, medan Ragnar Norrman behandlar Södermanlands kyrkliga struktur under 1600-talet. Stellan Dahlgren tar sikte på kronan, adeln och bönderna i stormaktstidens Sverige och Södermanland, medan det sista kapitlet i den första avdelningen rör Södermanlands regemente som Klaus R. Böhme behandlar.

Den andra huvuddelen (II) består av fem gestaltbeskrivningar. Alf Åberg skriver om Sörmlandskärnens söner, Gunhild Kyle om drottning Maria Eleonora som kunglig änka på Gripsholm, Anne Marie Levander om Laurentius Paulinus Gothus – biskopen i Strängnäs som sedan blev ärkebiskop vid 72 års ålder – Lars Ericson om Johan Skytte och Magnus Mörner skildrar Schering Rosenhane. Ingen av dessa är naturligtvis helt obekant, men det är en fullödig beskrivning vi får av dessa gestalter.

Den tredje huvuddelen (III) slutligen har rubriken Religion, Kultur och

Mentalitet. Här möter vi den Tyska församlingen i Eskilstuna 1658-1741, skildrad av Bror-Erik Ohlsson och Mats Selén, medan Allan Ellenius berättar om Kaggska gravkoret i Floda och stormaktstidens mentalitet. Aleksander Loit tar upp de kulturkontakter som fanns mellan Södermanland och Baltikum under 1600-talet.

Efter de tre huvudavdelningarna kommer några slutreflexioner (IV) av Magnus Mörner kring de olika delarna i boken. Han lyckas i dessa reflexioner spränga in ett citat av Karl Marx: "Människorna gör sin egen historia, men gör det inte bara som de har lust. De gör det inte under omständigheter som de själva valt, utan under sådana som de direkt stött på, och som givits dem av och överförts från det förgångna." (s. 156) För det citatet behöver knappast Mörner be om ursäkt.

Boken avslutas med en personförteckning (V) som är oerhört värdefull för den som inte vill läsa hela boken utan söker uppgift om en enskild person. Vi finner också, värdefullt nog, tjuoen fotografier som illustrationer till bokens olika föredrag.

Det är naturligtvis omöjligt att behandla alla de personer som man skulle vilja veta lite mer om. Kanske kan jag ge ett namn som ett önskemål om något liknande symposium skulle anordnas. Norrman ger oss några få uppgifter på s.17-18 angående Erik Gabrielsson Emporagrius, biskop i Strängnäs 1664-1674. Han föll i onåd hos drottning Hedvig Eleonora p.g.a. en katekesförklaring som han utgav 1669, där förklaringen till 10:e budet var: "Hustrun bör räknas såsom det förnämsta stycket bland mannens lösören och rörliga egendom". Denne märklige prelat var kyrkoherde i Lovö församling utanför Stockholm 1649-1664 och inte bara, såsom Norrman anger, professor i teologi, utan dessförinnan också i fysik. Han var biktfar åt Karl X Gustaf och kristendomslärare åt Karl XI. Han vågade t.o.m., enligt Berit Wallenberg, tillrättavisa drottning Kristina för att hon under psalmsången i kyrkan läste Ovidius, Propertius och Catullus. Om honom skulle man vilja veta mer.

Detta arbete borde inte bara vara av intresse för Sörmlandsälskare. Det rymmer värdefull kunskap om hela det svenska 1600-talets rike. Alla är att gratulera till det incitament till vidare forskning som utgivarna hoppas på i förordet.

Lars Djerf

SCHMEMANN, ALEXANDER
EUKARISTIN – KÄRLEKENS SAKRAMENT

Översättning Göran Ståhl, sakgranskning Arkimandrit Mattias Norström.
Artos, Skellefteå 1997. 271 s

BYSTRÖM, JAN och NORRGÅRD, LEIF
MER ÄN ORD - LITURGISK TEOLOGI OCH PRAXIS

Verbum 1996. 211 s

**NATTVARDSPASTORAL – HANDBOK FÖR NATT-
VARDSFIRANDE**

Flera författare. Verbum 1995. 188 s

På hemresa från missionsuppdrag i Argentina 1981 gjordes ett uppehåll i New York. Jag beslöt mig för att intervjua Alexander Schmemann och fick en tid med honom. Jag misstog mig på adressen – en enda siffra var fel – och kom för sent till mötesplatsen. När jag äntligen kom dit, var det enda som fanns kvar av honom en fimp på ett askfat. Min frustration var oerhörd!

Schmemann var, från slutet av 70-talet och framåt, en av de mest aktade teologerna i vissa svenskkyrkliga kretsar. Hans 1976 till svenska översatta *För världens liv* (The World as Sacrament), en serie liturgiska uppsatser hållna vid ett ekumeniskt studentmöte, blev livligt lästa och citerade. Särskilt Schmemanns sakramental syn på skapelsen grep tag i oss:

Allt som existerar är Guds gåva till människan, för att göra människans liv till gemenskap, kommunion, med Gud. Det är den gudomliga kärleken som blivit till bröd, till liv för människan. Gud *välsignar* allt han skapar, och på bibliskt språk betyder det, att han gör hela skapelsen till tecknet och medlet för sin närvaro och vishet, sin kärlek och sin uppenbarelse. "Smaka och se, att Herren är god". (*För världens liv*, s. 16)

Denna syn på skapelsen fascinerade oss. *Att dricka ett glas vatten är en sakramental handling!*, skrev en recensent.

I *Eukaristin – kärlekens sakrament* beskriver Schmemann hur Skapelsens sakramentalitet hör samman med Kyrkans sakrament:

...ty inom den Ortodoxa Kyrkans erfarenhet och tradition uppfattas sakramenten som en uppenbarelse av skapelsens verkliga natur och av den värld som – hur djupt den än har fallit... dock förblir Guds värld, som väntar frälsning, återlösning, helande och förvandling på en ny jord och i en ny himmel. Med andra ord, i Ortodox erfarenhet är ett sakrament i första hand en uppenbarelse av själva skapelsens sakramentalitet... (*Eukaristin*, s. 37)

Detta sätt att skriva om Kyrkans gudstjänst är typiskt för Schmemann. Hans område är *liturgisk teologi*, som är en teologisk *metod* för att klargöra förhållandet mellan gudstjänst och tro. Kyrkans liturgi var för Schmemann av helt avgörande betydelse som en förutsättning för kristen tro och kristet liv.

Ofta återvänder Schmemmann i sina böcker till Augustinuslärjungen Prosperus välkända formulering "lex orandi est lex credendi" (= som man ber i liturgin så kommer man att tro). Att leva i och av Liturgin är helt enkelt förutsättningen för kyrkan att skapa teologi i dess grundbetydelse: kunskap om Gud. Att "teologin måste dricka ur Eukaristins kalk" fick Schmemmann lära sig på Saint Serge i Paris. Den nuvarande akademiska teologin, menar Schmemmann, befinner sig i djup kris, alienerad som den är från Kyrkans verkliga liv och behov.

Eukaristin skulle bli Schmemmanns sista bok. Förtalet skrevs i november 1983 då han var döende – en månad senare, på luciadagen, avled han. I förordet får vi veta att boken inte är någon vetenskaplig studie över den gudomliga liturgin utan en serie reflexioner över den, vilka fr.a. bygger på hans egna erfarenheter som präst under 30 år. Udden i boken är riktad mot tidsandan i början av 80-talet och Schmemmann har särskilt sitt älskade Ryssland i tankarna "med både smärta och glädje". (Avsnittet om Ryssland är utelämnat i den engelska utgåvan av *Eukaristin*, vilket torde ha att göra med den politiska situationen vid tiden för bokens utgivande (1988) i USA.) Kyrkans befinner sig i en eukaristisk kris, skriver Schmemmann. Många uppfattar inte längre eukaristins innersta natur. Vi befinner oss i en skrämmande och andligt sett farofylld tid med hat, oenigheter och blodspillan samt ett ökat uppror mot Gud. Inte Gud, utan människan, har blivit alltings mått. Till kyrkans kris hör också att även hon själv i viss grad anpassat sig till denna utgångspunkt.

I denna situation vill Schmemmann – och man kan läsa *Eukaristin* som hans testamente till kristenheten – föra oss in i den gudomliga liturgins värld som är Guds rike manifesterat på jorden redan nu.

Schmemmann bjuder oss på en fascinerande eukaristisk resa in i Gudsriket. I tolv kapitel för han oss steg för steg mot målet: måltiden vid Gudsrikets bord. Varje kapitel innehåller ordet "sakrament": *Församlingens sakrament*, *Rikets sakrament*, *Intågets sakrament*, *Ordets sakrament*, *Åminnelse sakrament*, *Den Heliga Andens sakrament*, *Kommunionens sakrament* osv. Hans användning av ordet sakrament skulle kunna ge anledning till en diskussion kring vad det i olika sammanhang egentligen står för.¹

Strukturen i framställningen följer samma mönster som kapitlet "Eukaristin" i *För världens liv* (s. 27-56). I varje kapitel finns en reflexion över viktiga moment i Den Gudomliga Liturgin. På en punkt bryter Schmemmann den strukturen, när han efter kapitlet "Intågets sakrament" har fört in kapitlet "De troendes sakrament".

Framställningen är mycket ordrik och med många upprepningar och kanske inte lika stringent som tidigare Schmemmannböcker. Den teologiska sub-

¹ Den diskussionen är av utrymmesskäl omöjlig här; jag ber att få hänvisa den intresserade till de definitioner som Schmemmann har i *För världens liv*...och som jag tyvärr saknar i *Eukaristin*. Av intresse är en jämförelse med den betydelse som ordet sakrament ges i S-E Brodds *Diakonaten* och A Ekenbergs *Det klingande sakramentet*.

stansen är emellertid av äkta schmemannskt märke – och själv uppbyggs jag mycket av hans tankar. Som guide in i Den Gudomliga överträffas Schmemann av ingen. Eukaristin är en bok att ofta återvända till.

Översättningen är medioker, minst sagt. Osäkert är om Göran Ståhl (med Arkimandriten Mattias Norström som sakgranskare) i sin översättning har utgått från den engelska eller den ryska upplagan av boken; ingen uppgift finns om detta. Ofta hamnar Ståhl i luddigheter kring vad Schmemann vill säga och man tvingas att kontrollera översättningen i den engelska upplagan, som har en helt annan tydlighet. Nu är Schmemann inte lätt att översätta med sitt staplande av bisatser, men att det går att göra det bättre än så här visar tidigare Schmemannöversättningar till svenska.

Det är svårt att läsa boken utan att bli irriterad över Ståhls olater som översättare. För att ta några få exempel ur högen har han inte kunnat bestämma sig för om han vill skriva den Heliga eller den Helige Ande. Han frossar i osvenska ord som exempelvis *essens* i stället för (t.ex.) omskrivningen "det väsentliga", *sanktifikation* i stället för "helgelse" (Det hos oss använda ordet betyder "helgonförklaring"!), *symbolism* i stället för "symbolik" (Symbolismen är på svenska en litterär term.), *incensering* (eng. *censing*) i stället för att genomgående använda det enkla "beröka", *transformera* i stället för "omskapa", *den Heliga Andens komunitet* i stället för "till gemenskap med Den Helige Ande" o.s.v. Än värre är ordkonstruktioner i stil med "*kommuniala*" (som ett uttryck för deltagande i kommunionen), *kommunicerar* (eng. *partakes*), *hierarker* i stället för "kyrkoledning", "förböns-bönen" (!!)) dvs. bönen efter epiklesen) etc.

Satsen "församlingen som Kyrkan" (s. 261) är naturligtvis begriplig, men svarar ändå dåligt mot den engelska översättningens "the gathering of the Church" som uttrycker att Kyrkan synliggörs sakramentalt när den samlas till Eukaristi. En omskrivning i stil med t.ex. "när de troende samlas som Kyrka" skulle göra texten tydligare.

Samma diskussion kan föras kring första kapitlets rubrik "*Församlingens sakrament*" ("*The Sacrament of the Assembly*"), där den engelska texten uttrycker en annan nyans än den svenska. Ordvalet har att göra med Kor 1:18 som Schmemann tolkar så: "As is well known, the very word 'Church'—*ekklesia*—means 'a gathering' or 'an assembly', and to 'assemble as a church' meant, in the minds of the early Christians, to constitute a gathering whose purpose is to reveal, to realize, the Church." (s. 11) Att på svenska återge "the sacrament of assembly" är inte lätt. Som en möjlighet vill jag föreslå "de församlades sakrament" eller "församlingen som sakrament", vilket bättre uttrycker det sakramentala i det ögonblick då Kyrkan samlas.

Dessa anmärkningar får inte fördunkla värdet i det entusiastiska och säkert påkostande översättningsarbete som Ståhl gjort. Att boken finns på svenska är ytterst glädjande – Schmemann tillhör utan vidare de viktigaste av 1900-talets teologer inom den Ortodoxa Kyrkan. Den som vill göra en

närmare bekantskap med *Eukaristin* bör skaffa sig den engelska upplagan, *The Eucharist—Sacrament of the Kingdom*, St Vladimir's Seminary Press, 1988.

Att komma från Schmemanns sista bok, vilken sammanfattar hans livsverk kring Eukaristin, som för honom var sakramentens sakrament, till boken *Mer än ord* är som att komma från en liturgisk värld till en annan – och ändå inte.

Den utformning av den svenska Högmässan som prästerna Byström och Norrgård presenterar i *Mer än ord* knätsattes, på allvar i småländska Döderhult under 1980-talet. Båda tjänstgjorde i Döderhult. Den gudstjänst som firades där var allt annat än död. Ryktet gick i hela det kyrkliga Sverige om Döderhults levande församling med dess centrum i den livligt besökta söndagshögmässan. Man kunde rent av bedöma det som hände som en väckelse i Svenska kyrkan. (Själv har jag fått Bo Giertz lilla skrift *Liturgi och väckelse* (SPT 1972) i tankarna.)

Stiftets biskop Jan Arvid Hellström fick ögonen på prästduon och gav dem 1991 uppdraget att författa en synodalavhandling om gudstjänstförnyelsen i Döderhult. Synodalavhandlingen presenterades vid prästmötet i Växjö 1996, och det är av stort värde att *Verbum* har givit ut den. Som liturgisk bok kommer den inte på länge att förlora sin aktualitet. Den är den viktigaste *pastoralteologiska* bok som utgivits inom Svenska kyrkan på 90-talet.

Boken har två tydliga delar, en teologisk och en praktisk. En allmän utgångspunkt för förf.:s gudstjänstteologi har varit 1900-talets liturgiska rörelse och de liturgiska dokumenten från Vaticanum II. Under arbetet med boken har förf. dock givit en särskild plats åt Alexander Schmemanns och dennes lärjunge Aidan Kavanaghs liturgiska teologi. Det som inspirerat förf. hos dessa har varit deras betoning av den absolut avgörande betydelsen av den söndagliga Eukaristin. Eukaristifirandet, förstått på Schmemanns vis, är helt enkelt förutsättningen för den relation till Gud som vi kallar tro.

Bokens namn är signifikativt och måste ses utifrån den bild som förf. ger av svenskkyrkligt församlingsliv. Det har, menar de, i Svenska kyrkan utvecklats ett omfattande mångsyssleri med församlingshemmen som centra. Nutidens människor, som möter alla dessa kyrkliga ”verksamheter”, har svårt att urskilja vad som är kyrkans egentliga uppgift. Gudstjänsten tenderar ofta att bli en aktivitet bland andra. Författarna vänder sig också mot den intellektualisering av kristen tro som blir resultatet när en ”budskapsorienterad kristendomsuppfattning” dominerar i församlingarna. För många kyrkoarbetare gäller det fr.a. ”att förmedla budskapet om Gud”. ”Ordets kyrka har blivit de många ordens”. (s. 15) Utan att förringa värdet av trosundervisning och predikan hävdar författarna att ”det är i mötet med Jesus, bordsgemenskapen och andra gemensamma erfarenheter, som tron växer och utvecklas” (s. 15). Gudsförhållandet byggs upp fr.a. genom tillbedjan

och gudstjänst. I Schmemanns anda skriver de: "...kristen tro är inte främst accepterande av trosutsagor, utan en levande – liturgisk – relation till Gud. Människans djupaste längtan kan bara nå sitt mål i liturgins möte med Gud. 'Homo adorans' – med hunger och törst efter att möta Gud och leva för Gud – måste alltså på nytt finna liturgins väg. En kyrka som i stället för att be och fira gudstjänst med människor nästan enbart talar om Gud är enligt detta synsätt dömd att misslyckas." (s. 54)

Det är denna boks särskilda styrka att förf. har satt in sin framställning i ett pastoralt sammanhang. De menar – och jag tror med rätta – att endast den församling som sätter den söndagliga Högmässan först i församlingsarbetet har överlevnadsmöjligheter för framtiden. Allt arbete måste utgå från och återvända till Eukaristin. Prästens viktigaste arbetsuppgift blir att förbereda söndagens Högmässa tillsammans med dem som är aktiva i den – och det bör vara många ty *församlingen som helhet är Mässans egentliga celebrant*.

Den som inspirerat förf. till denna liturgicentrerade församlingssyn är just Alexander Schmemann. Förf. har tagit upp några grundläggande teman i dennes liturgiska teologi och tillämpat dem på svenskkyrkliga förhållanden. Ändå blir en Mässa som Byström-Norrgårds bara delvis ett arbete som står i Schmemannsk-ortodox, liturgisk tradition – kan det egentligen bli något annat?

Recensenten av *Mer än ord* i Ortodox Tidning, Bengt Pohjanen, är mycket entusiastisk över boken och kallar den välskriven, genomtänkt, välstrukturerad och innehållsrik. Men han har synpunkter på förf.:s relation till just Schmemann. Pohjanen skriver:

Författarna av den här boken vet vad de gör och varför. Det här är helt enkelt en av de bästa böckerna jag läst på svenska om liturgien. Leif Norrgård och Jan Byström är gudstjänstens dramaturgiska mästare. Som dramatiker, lite skådis och dramaturgiskt intresserad blir jag så gripen av boken att jag vill använda den som referenslitteratur nästa gång jag arbetar med en teateruppsättning, vars idé är realism. Man gör bara rörelser som är meningsfulla. Man säger bara ord som betyder något i sammanhanget.

Nu är det så att jag ytterst sällan arbetar med realistisk teater, och realistisk-logisk gudstjänst. Jag har nämligen mött den bysantinska dramaturgien och jag har läst Schmemann. I en sekulariserad tid får man antingen förenkla till ytterlighet och strunta i om det ska var *Tonus ferialis* eller *solemnis* – nästan ingen begriper gudstjänsten ändå – eller också får man lita på att gudstjänsten inte bara åskådliggör skeenden utan är dessa. Att gudstjänsten blir ontologisk. Gudstjänsten är ingen symbolhandling utan symbolen blir verklighet. Så menar Schmemann. Jag vet inte vilken väg man ska välja idag. Problemet med den svenska högkyrkliga gudstjänsten är att den varken förenklar eller fördunklar (i positiv mening). Den blir en väl genomförd dramaturgi som inte fungerar helt enkelt därför att publiken inte

förstår vad som händer. Och den här sortens liturgiska tänkande förutsätter förståelse. Schmemanns gudstjänst förutsätter närvaro och öppna sinnen. Byström och Norrgård citerar visserligen Schmemann, men de har inte förstått honom. Därtill är de för romerskt präglade och inspirerade. Jag vill dock än en gång säga: det var en fröjd att läsa den.

Mer än ord bör inte fattas i något församlingsbibliotek. Den är användbar också som uppslagsbok. Den som vill ha synpunkter på olika praktiska frågor om den svenska högmässans gestaltning har en rik källa att ösa ur i bokens senare del.

En annan bok för församlingsbiblioteket är *Nattvardspastoral* som är en pastoralt inriktad handbok för nattvardsfirande. Målgruppen är präster, kyrkomusiker, kyrkvårdar och frivilliga medarbetare vid firandet. Så mycket nytt på sitt område tillför inte *Nattvardspastoral*, men det kan ändå vara praktiskt att just i församlingsbiblioteket ha tillgång till några av de senaste decenniernas liturgiska erfarenheter i en volym med korta och lättlästa artiklar.

Den pastorala inriktningen är tydlig i bokens femton artiklar. Allt känns inte lika angeläget och kvalitetsgraden är skiftande. Den rosa kulören på omslaget är en estetisk skamfläck på en så pass bra bok.

I det följande ger jag några prov på innehållet.

Rune Klingert är alltid läsvärd och välformulerad och det gäller också hans bidrag "Nattvarens roll och funktion i församlingens liv". Han vänder sig mot en teologi som delar upp tillvaron i en andlig och en materiell del. Hans alternativ till denna "uppdelningsteologi" är baserad på fyra hörnstenar: 1) en radikal skapelsetanke, 2) en genomtänkt frälsningssyn, 3) en stark betoning av Andens betydelse och 4) en genomtänkt betoning av nattvarens sociala dimension. Utläggningen av dessa fyra delar har tyngd och relevans.

Nattvardspastoral är – som *Gunnar Weman* påpekar i sitt företal – tillkommen i en tid då nattvarden firas med större frekvens i Svenska kyrkan än på mången god dag. Det är glädjande, men överflödet har sina risker, menar *Carl Henrik Martling* i artikeln "Från brist till överflöd". Allra först beskriver Martling nattvardsfirandet i Sverige från medeltiden och reformationen fram till nutid under aspekten brist respektive överflöd på kommunikanter. Idag lever vi med ett överflöd av mässor av olika slag. Det finns pastorala riskzoner, menar Martling, och varnar för "ovärdigt begående". "Nonchalans och släpphänthet gagnar aldrig Guds rikes tillväxt", skriver förf. Artikeln är ett nyttigt memento.

Ove Wikströms bidrag "Ritens betydelse" stöder Byström/Norrgårds teser när de hävdar att själva liturgin betyder mer än predikanterns många ord. Wikström visar nämligen genom egna undersökningar att människor tycks föredra liturgiska moment som innesluter "fysisk involvering".

Karl-Gunnar Ellverson ger oss i bokens längsta artikel del av erfarenheter och synpunkter på altarbordet, dess dukning, offertoriet mm. Författarens

sätt att närma sig ämnet är klokt. Han ställer in de praktiska frågorna i rätt perspektiv, är öppen för flera lösningar och ser sitt ämne ur en synpunkt som han hämtat från "The Study of Liturgy": "Det vi tar emot är inte ett ting utan en person, en dynamisk försonare som möter oss och väntar ett svar från den som vill närma sig honom".

Anders Björnberg är också pastoralt klok i uppsatsen om utdelande och mottagande. Ett bra exempel på det är hans skrivning kring den s.k. intinktionen (neddoppandet av hostian i vinet). Han yrkar starkt för bibehållandet av seden att dricka direkt ur kalken men vill se den förenad med möjligheten till en självvald intinktion. Tänkvärt är förslaget till kommunikanten att på vägen tillbaka från altaret tända ett ljus i ljusbäraren för någon – detta för att understryka kallelsen att vara en Kristus för sin nästa.

Kyrkomusikern *Birgit Lindkvist Markström* tar från sin långa erfarenhet fram visa synpunkter om mässans musik. Vårt förtroende för högmässan bör grundas i övertygelsen om att dess urkyrkliga struktur är den Helige Andes verk, skriver hon. Mässans musikaliska ryggrad är därför ordinarieret och propriet, och dess dynamiska höjdpunkter *Laudamus* och *Sanctus*. Om nödvändigheten att integrera psalm- och vistexter i högmässans struktur skriver hon: "Att ta med en psalm *enbart* för att folk tycker om att sjunga den, utan att den har någon anknytning till dagens allmänna karaktär, eller predikan, är som att lägga in 'Fritiof och Carmencita' i Hamlet". (s. 116)

Sven-Erik Brodds stora artikel "Det överblivna" bör övertyga den mest skeptiska om att den allmänkyrkliga praxis som råder i alla stora kyrkor i världen bör genomföras också i Sv. kyrkan. Ämnet behandlas lärt och utförligt ur historiska, teologiska och ekumeniska synpunkter. Allt talar för att allt det som konsekreras på altaret är ämnat att kommuniceras. Av det enkla skälet är det nödvändigt att antingen konsumera det som blir över av nattvardselementen efter kommunion eller förvara det. Det förvarade bör användas för kommande firningar. Artikelnen ger också goda praktiska anvisningar.

Boken avslutas med två artiklar om "Att undervisa om nattvarden" av *Anna-Stina Ellverson* och "Till dess han kommer åter" av *Sture Hallbjörner*. Båda artiklarna känns viktiga, inte minst den sista. Det är bra att den eskatologiska aspekten inte kommit bort i en tid då kyrkan är så terapeutiskt och horisontalt orienterad mot omvärlden. Alexander Schmemmann skulle ha bejakat detta. Schmemmanns särskilda bidrag till den liturgiska rörelsen är just att han med sådant eftertryck betonat den eskatologiska aspekten på liturgin.

"Den kristendom som förlorat det eskatologiska perspektivet, som slutat att sträva efter Guds Rike, som slutat vänta på den dag då enligt Kristi ord vår förlösning nalkas, har blivit 'det salt som förlorat sin saltä' eller ...en banal spiritualism", skriver Schmemmanns nekrolog i *Ortodox Orientering* (febr. 84).

Sören Bolander

WOLSKA, JOANNA
RINGKORS FRÅN GOTLANDS MEDELTID. EN IKONOGRAFISK OCH STILISTISK STUDIE
Stockholm 1997. 345 s, ISBN 91-628-2255-1

Boken är en konstvetenskaplig avhandling framlagd vid Stockholms universitet 1997; en avhandling i konstvetenskap som innehåller lika mycket av teologiskt gods som av konstvetenskapligt.

Wolska förklarar i kapitlet *Inledning* (s. 11-14) sitt intresse för just Gotlands ringkors. Hon anser att, p.g.a. den konstnärliga kvaliteten och ikonografin, de mer än tjugo monumentala krucifix som finns på Gotland borde tilldra sig ett större intresse än vad de hittills gjort inom den konstvetenskapliga forskningen. Därför avser Wolska med sin avhandling att i första hand påvisa de viktigaste problemställningarna inom ikonografin, när det gäller ringkorsen, men också att ta upp de stilistiska frågor som hör samman med ringkorsen. Föredömligt nog avslutas inledningen med en karta över Gotland som visar de olika kyrkorna med medeltida triumfkors med ring.

Avhandlingen börjar efter inledningen med att i *kap. I* (s. 15-17) presentera materialet och avhandlingens målsättning. Arbetets målsättning förklaras vara "att förtydliga typologiska, ikonografiska och stilistiska problem samt lösa en del av dessa" (s. 17). Wolska ställer därefter upp tre teser (s. 17):

1. Ringens och korsets detaljformer går tillbaka till fornkristen tid och är betydelsebärande.
2. Ringkrucifix av triumfkorstyp, som under 1200-1400-talen speciellt omhuldades på Gotland, förekom redan tidigare under 1100-talet i övriga Skandinavien.
3. Ur stilistisk synvinkel hävdas att en lokal gotländsk tradition är påvisbar under 1200-talet, då man steg för steg kan följa triumfkorsens med ring stilistiska utveckling.

Kap. II (s. 19-23) tar upp tidigare forskning från af Ugglas avhandling 1915 fram till arbeten under 1990-talet. *Kap. III* (s. 25-33) fastställer och förklarar grundläggande begrepp. *Kap. IV* (s. 35-84) kallar Wolska för "Genes och betydelse". Det innehåller bl.a. en historisk översikt av utvecklingen från den fornkristna konsten fram till de gotländska triumfkrucifixen med ring.

Kap. V (s 87-110) behandlar de grundläggande dogmer och ikonografiska temata som Wolska vill se ringkrucifixkorsen som uttryck för. I *kap. VI* (s. 113-141) granskar hon sex namngivna krucifix och belyser deras ikonografiska program, framför allt de mest innehållsrika: Öja och Fröjel. Wolska hävdar att den eskatologiska komponenten i alla dessa krucifix är starkt framträdande. *Kap. VII* (s. 143-251) utgörs av en stilistisk analys av de gotländska ringkrucifixen, där Wolska placerar Lokrume och Hejnum som de äldsta.

Efter ett *Slutord* (s. 253-257) följer *Planscher I-XII* (s. 260-271) samt en *Katalog* (s. 273-295) över tjugofem Gotlandskyrkor och deras ringkors. Här-efter följer *Noter* (s. 296-318) som efterföljs av *Förkortningar* (s. 319) – vilket ej anges i innehållsförteckningen på s. 8 – och *Källor, Litteratur och Kataloger* (s. 319-334) – anges enbart som Litteratur i innehållsförteckningen – samt en *Zusammenfassung* (s. 335-339). Allra sist finner vi *Illustrationshänvisningar* (s. 340) och ett *Register* (s. 341-345). Boken är illustrerad med oerhört smakfulla färg- och svartvita bilder.

Väl kommen till *Slutord*, funderar läsaren över om Wolskas tre ovan-nämnda teser har bekräftats av det material hon studerat. Alltså, går ring-ens och korsets detaljformer tillbaka till fornkristen tid och är de betydelse-bärande? Wolska tvingas medge: "Frågan om på vilka vägar detta från Jeru-salem utgående ikonografiska mönster – votivkorsset med ring – förmedlades till Gotland, står p.g.a. bristande källmaterial obesvarad". Därmed blir nat-urligtvis tesen om att de är betydelsebärande inte starkare underbyggd. Tes nummer två gällde att ringkrucifix av triumfkorstyp förekom tidigare än de gotländska från 1200-1400-talen. Här kan Wolska, genom sin hänvisning till krucifixet i Vrensted kyrka i Danmark från slutet av 1100-talet, hävda tesens riktighet. Den avslutande tredje tesen gällde att det fanns en lokal, gotländsk tradition, påvisbar under 1200-talet. Wolska menar att den rika förekomsten av ringkors på Gotland i förening med att formgivning och stilsammanhang kan påvisas med annan gotländsk skulptur "talar starkt för att de tillkommit på Gotland" (s. 257).

I början nämndes att denna avhandling innehöll lika mycket teologisk kunskap som konstvetenskap. Det kan vara en befruktande växelverkan mellan dessa två, även om jag inte är helt klar över att det fungerar i detta fall. Wolska skriver på s. 17: "I detta arbete tas inte hänsyn till den ikonolo-giska problematiken". Det är synd, eftersom man uppfattar många avsnitt som fyllda med teologiskt gods men att detta inte smälts naturligt samman till en helgjuten enhet med det konstvetenskapliga innehållet.

Ett exempel, s. 133: Wolska framhåller de rökelsebärande änglarna på Eskelhemskrucifixet och lyfter fram rökelsens symboliska betydelse med ex-empel från Gamla och Nya testamentena, kyrkofäderna, Egeria, Ordinis Romani, antifoner från 1000-talet och medeltida teologer. Efter allt detta uppräknande skriver Wolska, s. 134: "Med andra ord, änglar med rökelsekar framställda på Eskelhemskrucifixet(s) skiva visualiserar deras aktiva delta-gande i firandet av den eukaristiska liturgin". Kanske det, och kanske inte.

Många av de teologiska avsnitten i avhandlingen får sitt värde som ency-klopedisk kunskap, men det känns ofta som hängde de i luften utan orga-nisk förbindelse med den tankegång de skulle illustrera. Man blir tveksam till uttalanden sådana som, s. 141: "Glorian hos monumentala gotländska krucifix *har alltså* (min kursivering) teologisk innebörd som ljusutstrående Kristi gudomliga natur". Det skulle kännas lättare att smälta om man hade fått läsa *skulle därför kunna ha eller kan tolkas som*.

Det är inte underligt om det i en så faktsäckad avhandling finns fel som inte ens har upptäckts och rättats till i Errata et corrigenda. Låt mig dock bara nämna ett. På s. 38 dateras Sjonhemspiscinan till början av 1100-talet, men på s. 41 i texten till fig. 14 anges 1100-talets slut.

Ett ytterligare påpekande må tillåtas i en kortfattad recension som denna. På s. 37 skriver Wolska om "Ediktet i Milano från år 313 utfärdat av kejsar Konstantin den store ...". Nu kan man i Nationalencyklopedin läsa att det s.k. "Milanoediktet" faktiskt var ett av kejsar Licinius år 312 utfärdat edikt för den östra rikshalvan.

Detta är en mycket lärd avhandling, som vittnar om Wolskas stora beläsenhet – och det bör inte avskräcka från flera försök i denna riktning, även om man saknar en integrering av det teologiska och det konstvetenskapliga betraktelsesättet. Konstvetenskapen kan berikas genom denna tvärvetenskapliga satsning, men då måste man gå från ikonografi till ikonologi.

Lars Djerf

ÅKESSON, LYNN
MELLAN LEVANDE OCH DÖDA – FÖRESTÄLLNINGAR OM
KROPP OCH RITUAL

Natur och Kultur, Stockholm 1997, 208 s, ISBN 91-27-06777-7

Inom forskningsprojektet *Kroppens förvandlingar* har Lynn Åkesson på etnologers vis, genom intervjuer och fältstudier, undersökt vad den döda kroppen kan berätta om vår tid. Hennes drivande tes är att vi idag står inför en ny och intressant blandning av profan och religiös ritualisering av döden. Åkesson menar att det mest framträdande draget för vår tids kulturella värderingar är en längtan efter något autentiskt och äkta. Så har det nog alltid varit och det är alltså inte något nytt fenomen, även om Åkesson förmodligen har rätt i att en större, individorienterad intimisering framträder i dag.

Utifrån grundtanken att närvaron av en död kropp innebär en kulturellt förtätad situation, får läsaren i fyra kapitel följa kroppen genom dessa situationer med början i den medicinska verkligheten på Patologen i Lund. Vidare går kroppens resa genom de praktiska begravningsarrangemangen till kyrkans ritualiserade och symboliska värld. Kapitel fyra är delvis en sammanfattning av det som beskrivits tidigare, men nu med en diskussion i relation till döda barn.

Intresset för döden är stort idag, menar författaren, och påpekar att död och sorg diskuteras flitigt i media, handböcker och i vetenskapliga verk ur

de mest skiftande perspektiv, samtidigt som döden tycks gömd och glömd. "Hur kan något som man talar så mycket om vara gömt och glömt?" (s. 11), frågar Åkesson och söker implicit svaret i sina samtal med begravningsentreprenörer, präster och läkare. Något tydligt svar på frågan blir det inte, men hela tiden lyfts sökandet efter autenticitet och äkthet fram. För min del undrar jag om det inte också kan vara så att människor talar så mycket om döden för att kunna kontrollera sin rädsla och sin ångest av att inte ha en fast livs- eller trosåskådning att spegla livet i. Tänk om det är så, att forskare och andra människors intresse för döden är ett sätt att söka svar på de egna existentiella frågorna. På den tiden, när svaren fanns inom den gemensamma kulturella självklarhetens ram, behövde man inte tala så mycket om döden; man tog praktiskt hand om den. När människan inte längre har ett självklart praktiskt mönster, blir hon vilsen och behöver sätta ord på det främmande som då är skrämmande. Om *Mellan levande och döda* läses i detta perspektiv, framträder en klar bild av pluralismens individualisering, där läsaren får möjlighet till egna funderingar inför sina egna reaktioner inför livet och sin egen död, inför alla möjligheter som står tillbuds att regissera sin egen eller sina anhörigas begravningar. Boken handlar nämligen till stor del om vad människor faktiskt gör då de ställs inför döden.

De personer som intervjuas i boken framträder som sympatiska och mänskliga, med det gemensamma uppdraget att "göra den avlidna en sista tjänst". Åkesson förmedla deras tankar och kunskaper på ett mjukt och lättläst sätt. Det är som att läsa en roman, inte en tung bok om dödens allvar.

Etnologens problem är hennes källor, hennes informanter. Även om författaren har talat med många inför denna bok, är det särskilt en sjukhuspräst som står för nästan all information i form av direkta citat; samma sak gäller begravningsentreprenören. Inför detta faktum måste man fråga sig vilken allmängiltighet dessa personer har. Är det inte bara deras egna tankar och erfarenheter som framkommer? Författaren är delvis själv medveten om faran och påpekar några gånger att informanter i Malmö och Lund har avvikande åsikter. Jag finner ofta hos etnologer en oförsiktighet med generalisering av information samt en tendens att lita på tidningsartiklar. Ett exempel, där en delvis felaktig slutsats har dragits därför att författaren bara läst en artikel i *Sydsvenska Dagbladet*, handlar om en organist som inte ville vara med om att *I am sailing* skulle spelas på CD, medan prästen godkände detta. Enligt författaren gav Domkapitlet "prästen rätt med motive-ringen att prästen är den som har huvudansvaret även för begravningsgudstjänstens musik" (s. 88). Går man till Lunds Domkapitels beslut, finner man att det inte explicit handlar om begravningsmusiken utan om att prästen har ansvar för hela gudstjänsten *efter samråd* med organisten, samt att Lunds Domkapitel behandlar frågan som en arbetsrättslig fråga och menar att organisten har en skyldighet att tjänstgöra, men inte själv kan åläggas att

spela ett stycke som han/hon finner olämpligt. Kyrkomusikern ansvarar bara för det han/hon själv gör och prästen för att det som sker under riten inte strider mot Svenska kyrkans tro och lära. Av detta kan man inte automatiskt påstå att prästen har ett huvudansvar för begravningsmusiken. Dessutom är det den kyrkliga arbetsledaren som skall ordna organistvikarie vid sjukdom, inte begravningsbyrån såsom det påstås (s. 63). Det kan tyckas vara en detalj, men det finns många "detaljer" i boken där en informants uppgifter tas för sanningen. Ytterligare en är att författaren, när det hänvisas till en undersökning om "änkesyner", dvs. att anhöriga tycker sig se, höra och tala med sina döda, inte hänvisar till undersökningen utan till ett referat i Sydsvenska Dagbladet.

När det handlar om organister, kan jag inte låta bli att återge ett direkt citat från en begravningsentreprenör som med all önskvärd tydlighet visar hur han ser på denna yrkesgrupp:

Om de [anhöriga] vill ha någon speciell orgelmusik, där kan vi vara med och föreslå. Våren av Grieg till exempel, eller någon annan som vi tycker passar. Eller Pastoralsviten av Lars-Erik Larsson, mycket fint. Vi kan ju organisterna också. Då vet vi vem som är lämplig att spela just Pastoralsviten så vi inte får en som sitter och hackar sönder den. (s. 69).

Jag kan bara hoppas att den entreprenören inte är representativ för sin kår – och säkert har han sina älsklingspräster också. Det är bra att författaren lyfter fram verkligheten, även om den inte alltid är representativ.

När författaren tar upp organtransplantation (s. 116), jämför hon den med gamla tiders föreställningar om att den dödas fertila och reproduktiva förmåga överförs till de levande, alltså att livskraften överförs till någon annan. Att tala om detta medicinska fenomen, som transplantation av organ är, som magisk kraftöverföring känns för mig som en grov överinterpretation.

Ett intressant avsnitt handlar om kyrkogården och den starkt växande företeelsen att människor vill flytta med sina döda anhöriga när de flyttar till nya orter. Visst är det ett problem att gravsätta någon på en ort där vederbörande bara bodde en kort tid under sitt liv, kanske långt från sin hembygd. Den geografiskt rörliga människan blir nu rörlig även efter döden. Svensk begravningslag är mycket restriktiv när det gäller tillstånd att flytta döda; i princip är det omöjligt – och bara i mycket speciella fall kan det bli tillåtet. I princip gäller alltid gravfriden. Det är bra att författaren ger utrymme åt detta, för det är ett växande problem för de stora kyrkoförvaltningarna som kan ha ett till två sådana ärenden i veckan.

I sista kapitlet ger författaren en bra beskrivning av den svåra problematiken kring ett litet barns död. Här får vi möta utvecklingen, från nedtystandets filosofi och tvånget att glömma så snabbt som möjligt, till minnenas filosofi med uppmuntran att göra så mycket som möjligt under den korta tid barnet fick ha på jorden. Utvecklingen känns som en skön realism där både

mor och far blir viktiga i förhållande det döda barnet. Författaren noterar även det svåra förhållandet mellan abort och missfall och den sorg som finns då; ett starkt kapitel som ger anledning till mycket reflektion.

Sammanfattningsvis bör *Mellan levande och döda* läsas av den som på något sätt i sitt arbete eller privat kommer i kontakt med frågor som rör död och begravning. Här framträder en bild av hur traditionen ändras, samt de viktigaste dragen i vår tids kulturella värderingar.

Jan-Olof Aggedal